

Feudalismus – Entstehung und Wesen, hrsg. von Eckrhard Müller-Mertens, Berlin, Akademie – Verlag 1985 str. 326

Sborník zachycuje nejvýznamnější studie a diskusní příspěvky historiků NDR k otázkám vzniku a rozvoje feudalismu. V úvodní stati ukazuje Müller-Mertens na etapy, jimiž diskuse o feudalismu procházela prakticky již od r. 1953, kdy poprvé vyvstal před historiky NDR úkol marxistické periodizace německých dějin a kdy bylo nutno započít tak řečeno na holém drnu, poněvadž právě k této problematice se nedostávalo ucelených studií a řada základních spisů Marxových a Engelsových byla tehdy v NDR ještě nedostupná. Týká se to především Marxova spisu *Grundrisse*. Teprve postupně se podařilo shromáždit výňatky z Marxových a Engelsových děl k problematice feudálního vývoje Německa. V padesátých letech tak prvotní teze k periodizaci feudalismu sestavovali historici, kteří neměli přísně medievalistické vzdělání (L. Stern, J. Kuczynski), zato však disponovali dobrými znalostmi marxistické metodologie. Navíc se pak marxistická historiografie musila prosazovat i proti buržoazní historiografii, jež měla silné osobnosti (M. Lintzel, Fr. Rörig) a disponovala především i dobrou znalostí pramenů.

Nepřekvapuje, že se diskuse padesátých let musila vyrovnat i s řadou otázek hodnotících – uveďme např. problematiku povstání svobodných rolníků proti konstituující se feudální společnosti. Proti původnímu názoru, že přitom v podstatě šlo o boj pokrokový, vystoupil W. Garbe s tezí, že ve srovnání s původním svobodným rolnictvem představuje feudální společnost, kdy došlo k jeho znevolnění, vyšší stupeň ekonomicko-sociálního vývoje a že – jak tvrdí i sovětský historik a sociolog I. S. Kon – byl boj svobodného rolnictva zaměřen proti dalšímu vzestupnému vývoji.

Je pochopitelné, že mnohem větší úroveň měla v NDR diskuse šedesátých let, kdy se jí mohla zúčastnit již řada marxisticky vzdělaných historiků střední generace (E. Werner, B. Töpfer, E. Müller-Mertens, W. Seyfarth, H. J. Bartmuß a další). Diskuse byla jednak zaměřena k problematice vzniku feudalismu v Německu, jednak k celkové genezi feudalismu vůbec. Zde nešlo jen o vývoj feudalismu v germánských státech, pozdní římské říši, nýbrž i o feudalismus mimoevropský. Diskuse se zúčastnili i archeologové (J. Herrmann) a badatelé v dějinách pozdní antiky a samozřejmě i orientalisté. Z obecných otázek řešila tato diskuse i širší problematiku, zda totiž přechod od antiky ke středověku, tedy otrokářské společnosti ke společnosti feudální, je možno chápat jako revoluci. Toto tvrzení bylo vcelku zamítnuto. Přechod od otrokářské společnosti ke společnosti feudální se totiž uskutečnil za jiných podmínek než přechod od feudální společnosti ke společnosti kapitalistické, kdy šlo skutečně o proces revoluční, podmíněný novým rozvojem výrobních sil. Ztratila se též iluze o původní rovnosti v beztřídní společnosti, archeo-

logové — mimo jiné i J. Herrmann — dokázali, že v prvotně pospolné společnosti šlo o velmi složitý organismus. Navíc pak zvláště ve studii E. Ch. Welskpfové o výrobních poměrech v starém orientu byla otřesena představa o vzorovosti feudální společnosti západoevropské. Upřesnění se dostalo i problematice organizace velké feudální držby; zvláště pak Müller-Mertens viděl jedno z kritérií raného feudalismu v tzv. vilikacích, tj. dvorcovém systému. Hlavní tezí Müller-Mertense ovšem bylo, že feudalismus se stal dominující ekonomickou formací již v posledním období římské říše, tedy v období před etatizačním procesem germánských kmenů. Šlo o tezi, která byla ostře kritizována. Mimo jiné se např. Herrmann snažil vyzdvihnout myšlenku, že se předfeudální poměry vyvinuly již v období tacitovské Germanie. Řada diskutujících se shodla, že není možno, jak to vyplývalo z koncepce Müller-Mertense, přeceňovat kontinuální prvky mezi pozdní antikou a raným středověkem. Nemalé potíže činila pak otázka rozvoje výrobních sil v tomto období. Přesto, že je na první pohled možno mluvit o úpadku výrobních sil, dospívá Herrmann k názoru, který toto tvrzení poněkud relativizuje. Právě ve 4. a 5. stol. došlo k restrukturační výroby od široce strukturovaných buněk (*großstrukturierte Zellen*) k malým pracovně intenzivním dynamickým formám, jež se staly určující pro rozvoj ekonomických vztahů středověku. Pozitivně vývoj výrobních sil ovlivnilo pak zavedení pluhu a využití koně jako tažného zvířete. Z hlediska rozvoje výrobních sil rozděluje Herrmann západní Evropu do tří oblastí. Vnitřní mediteránní zónu, kde nedošlo k vlastnímu obnovení výrobních sil, střední oblast na Rýně a Dunaji, kde došlo k syntéze germánského a římského prvku a římské struktury (římské provincie na Rýně a Dunaji) a konečně oblasti, jež nikdy nebyly součástí římského impéria. S tím vším ovšem ve sborníků souvisí řada příspěvků k otázkám speciálním, např. příspěvek W. Bleibera o církevních institucích ve feudální východní části francké říše, E. Müller-Mertense o otrocích jako třídě či sociálním stavu a téhož autora o povstání Stellinga.

Z řady problémů, o nichž jsme se zmínili, zajisté nejvýznamnější problém, ke kterému se vrací řada autorů, zda je západoevropský feudalismus skutečně feudalismem, ve kterém lze vidět normu nebo zda je vlastně jevem vyjímečným. S tím souvisí charakteristika tzv. asiatského feudalismu, nechceme-li dokonce mluvit o asiatské ekonomické formaci. S tím jde ruku v ruce další problém, zda totiž v asiatském feudalismu nešlo spíše o kontinuitu s předcházející společností, tj. společností otrokářskou. V předním orientě, v Indii a v Číně se setkáváme s větším počtem otroků; ti ovšem nikdy neurčovali základní způsob výroby. Stěží pak, jak činí sovětský historik Skazkin, můžeme v tomto smyslu mluvit o jakémsi nevyvinutém otroctví. Zastírala by se totiž skutečnost, že v Orientě žila vládnoucí třída z vykořisťování občin. Příslušníci vládnoucí třídy přitom

nevykořisťovali rolníky sami, nýbrž prostřednictvím státního aparátu, despoticky řízené centrální moci, jež si osobovala vrchní vlastnické právo nad půdou. Vládnoucí třída byla pak totožná s vyšší byrokracií a kněžským stavem. Tolik B. Töpfer, který se zde opírá o názory Welskopfové, jež navíc zdůrazňuje fakt, že v těchto státech existovala kolektivní pracovní povinnost, která se lišila od roboty poddaných a nevolníků, stejně ovšem i otroků. Přitom mohla tato forma přejít i ve formu feudální, poněvadž v obou případech, tj. jak ve společnosti západoevropské, tak ve společnosti asijské, je vykořisťovaným subjektem rolník se svou rodinou. Ovšem v Asii je vykořisťovatel despota se svým byrokratickým aparátem, kdežto v Evropě figurují jako vykořisťovatelé jednotliví feudálové v čele s králem. Proto může asiatská despotie přejít hladčeji k feudalismu než otrokářská společnost, ovšem za předpokladu, že se ve stadiu feudalismu nezbaví despotických forem. Jako příklad uvádí B. Töpfer sultanát 16. – 18. stol. Podle Töpfera jsou nepochybně jednotlivé formy feudalismu poznamenány tím, zda se vyvinul ze společnosti prvotně pospolné, ze společnosti otrokářské nebo asijské formace. Nejméně se tyto staré formy projevují tam, kde jde o rozpadající se společnost prvotně pospolnou. Z tohoto hlediska se pak naopak mohlo o západoevropském feudalismu mluvit jako o feudalismu typickém, ježto se v něm nejméně projevily předcházející společenské vztahy. To neplatí ovšem např. o feudalismu skandinávském, kde se mnohem déle udržela platnost starých obyčejů. V někdejších římských provinciích se v opačném případě projevily pozitivně u Franků vliv recepce prvků římské ekonomické formace. Podobně tomu bylo v japonském feudalismu, kde se pozitivně projevily vliv Číny, aniž ovšem tyto vlivy měly zásadní význam.

Nepochybně toto širší pojetí feudalismu umožňuje vědeckou odpověď na otázku, zda se s ním již setkáváme v orientálních společnostech dříve, než se doposud myslelo, zda se neobjevuje např. v zákonech Chammurabiho nebo ve staroegyptské společnosti anebo zda s feudálními vztahy nemáme co dělat i v Tacitově Germanii. Müller-Mertens vidí např. oprávněně v Tacitově době u Germánů kombinaci patriarchálního otroctví, poměry družiny a vztahu klientely a závislosti podobající se závislostem feudálním. Která forma nabyla převahy, záviselo v mnohém i na geografických podmínkách. V povodí předoasijských řek, údolích Číny a Indie, byly dány velmi brzy předpoklady pro rozvoj zemědělství, ovšem za podmínek centrálně řízené integrační techniky, kterou ovládly od společnosti se osamostatnivší orgány. Welskopfová správně poukázala na skutečnost, že vznik státu v těchto oblastech předcházel vlastní třídní diferenciaci, nebo lépe vyjádřeno s Töpferem, vznik státu šel paralelně se vznikem tříd, kdežto např. u Germánů a Slovanů byl stát pozdějším jevem než samotná třídní diferenciaci. Naopak otrokářská společnost se mohla spíše vyvinout tam, kde přírodní podmínky dovolovaly vznik vztahů obchodních,

směnu peněz a zboží a kde v důsledků toho došlo k vlastní mobilitě ve vztazích majetkových. Z Töpferových vývodů vyplývá, že otrokářská společnost řeckého a římského typu byla tedy více méně jevem výjimečným. Vznik feudální společnosti ze společnosti prvotně pospolných charakterizoval jako typický pro oblasti, kde přírodní podmínky bránily rozvoji zbožních vztahů a kde nebyla k provozování zemědělských prací nutná širší kooperace. Přitom ovšem feudální společnost, založená na zemědělství, vyžadovala vyšší stupeň produktivity individuální práce, než primitivní kooperace v zemích asiatského despotismu.

Töpfer se tedy kloní k názoru, že všechny tyto formy mohou existovat společně; spojuje je nízký stav výroby, přičemž je ovšem jasné, že feudalismu nejlépe odpovídají malé výrobní nástroje a individuální charakter výroby. Tím lze vysvětlit, proč se z asiatských despocií mohly postupně stát státy feudální.

S tím souvisí podle Töpfera i odpověď na otázku, zda je možno přechod od starších společenských forem ke společnosti feudální charakterizovat jako revoluci. Töpfer zde odpovídá záporně, a to ve smyslu, který jsme již uvedli, nevylučuje ovšem jednotlivá dílčí povstání proti rozvíjejícímu se feudálnímu vykořisťování. Tak např. s prosazením feudálních vztahů v orientálních despociích souviselo, že se vykořisťování mohlo stupňovat a že stará vládnoucí byrokracie mohla v některých případech využít odporu mas proti novým feudálním vykořisťovatelům ve svůj prospěch.

Ze všech forem feudalismu skýtal západoevropský feudalismus nejvíce možností pro další vývoj, který nakonec vedl ke kapitalismu; znamenal totiž malou úlohu státu, umožnil vývoj mimostátních organizací, které sledovaly politické a hospodářské cíle a ani pozdější absolutismus si nemohl dovolit zásadní zásahy do individuální sféry.

Töpfer ve svých názorech v podstatě potvrzuje starší názory Wernerovy, ovšem vyhýbá se zjednodušením tam, kde např. Werner tvrdí, že v Iránu povstání šáha Kawada I. (488 — 531) rozbilo starý otrokářský řád, a vytvořilo základ pro silnou centrální moc, opírající se o služební šlechtu, jež podlehla bezprostředně šáhovi. Zároveň probíhal ovšem diferenciační proces uvnitř beduínských kmenů a došlo k vymanění soukromého vlastnictví jednotlivých rodů či dokonce i rodin. Werner pak analyzuje vlastnické poměry za chalífátu, vycházeje přitom z Marxova poznatku, že státní suverenitu představuje národní vlastnictví půdy, které vylučuje soukromé vlastnictví. Stát se tak jeví jako vlastnictví vládnoucí třídy, již se dostává renty za pomoci státního aparátu. Navíc pak po dobytí předoasijských zemí chalífátem existovala nadále města, v nichž na rozdíl od Evropy žili feudálové, a to nikoliv na venkově, nýbrž ve městech; žili převážně z peněžní renty. Neplatilo to ovšem o všech oblastech chalífátu, neboť v řadě z nich existence měst byla spíše výjimkou. Příznačné ovšem v obou případech bylo, že — je to konec konců postřeh Marxův — spadala

vjedno renta s daní. Od západoevropského feudalismu se pak dávka feudálního vykořisťování odlišovala přesnějšími kvótami.

Werner se pak přiklání k názoru Petruševského, podle něhož stagnaci předoasijské ekonomiky zavinily mimo jiné i formy nájmu. Navíc pak nebylo dalšího vývoje schopno ani město, jež bylo především správním a obchodním střediskem a nemělo zvláštních výsad a práv a nedlišovalo se takto od venkova.

Ve východním feudalismu se pak setkáváme s prvky vztahů lenních, které zvláště za osmanské vlády posílily vztahy centrifugální. V době osmanského panství bylo rozhodujícím znakem, že stát platil jako společné vlastnictví vládnoucího rodu. Sultán rozděloval společné vlastnictví mezi členy jednotlivých rodů. Existovaly navíc i velké vazalské státy, v nichž se pochopitelně mohla uvolit vázanost na centrum. Proces plné autonomizace se počal od 11. stol., což vyvolalo i určité tendence k posílení městské organizace. Setkáváme se i s jakousi obdobou západoevropského starosty a existuje i městská lokální správa.

Tento vývoj byl ukončen mongolským vpádem, který záměrně zpustošil celé provincie a zavedl teroristický režim, který plně odpovídal zájmům mongolsko-turecké šlechty. Počty povražděných lidí byly téměř nepředstavitelné. Důsledky byly strašlivé i po ekonomické stránce, upadal irigační systém, obyvatelstvo se vrátilo k nomádkému systému. Až do 20. stol. nedosáhly tyto země úrovně před mongolským vpádem.

Werner tak oblastně ukázal v rámci předoasijského feudalismu jakési *ricorso*. Jestliže se Přední orient mohl zdát v prvních etapách feudalismu vysoce rozvinutou civilizací, která stála nepoměrně výše než civilizace evropská v období karolínském, pak od 10. stol. dochází k zpětnému pohybu a asijská společnost se jaksi počíná pohybovat směrem k primitivnosti. Vývoj je poznamenán navenek skutečností, že se oddělily jednotlivé provincie, že došlo k vzestupu feudální třídy a že se feudalizovala celá rolnická obec. 12. stol. znamená tak vlastně rozloučení se s antickým dědictvím nebo vyjádřeno jinými slovy, dochází ke karolinizaci starších antikou ovlivněných feudálních vztahů. Islámský feudalismus propadl izolovanosti, čímž se prohloubily distance k Evropě, jež měla možnost vzestupu.

S novými závěry k ranému feudalismu v západní Evropě přichází ve sborníku Müller-Mertens, Bartmuss a Bleiber. Müller-Mertens se snaží ukázat, že v 8. a 9. století převládaly ještě vztahy osobního panství a poddanství a že tedy máme co činit se širokým fenoménem otroctví. Velká panství (*Großbauern – und Adelshöfe*) představovaly jiný typ vykořisťovatelských vztahů než pozdější feudální pozemková držba a je možno se domnívat, že by se bez římského vlivu u germánských kmenů feudalizační proces neuskutečnil v té podobě, jak se stalo, nýbrž že by nadále existovaly kategorie malého svobodného vlastnictví, patriarchální otroctví

a družinné předfeudální poměry. Naproti tomu se Bartmuss snaží zvláště rozbořem tradičních listin dokázat, že vývoj germánských kmenů mimo oblast římských provincií byl jevem zcela zákonitým a že zde zdaleka nemáme co činit s jakousi samostatnou společenskou formací.

Z tohoto hlediska je poučná i řada studií o úloze lidových mas v raném středověku a to především o povstání Stellinga (Müller-Mertens) a o lidových povstáních v raně feudální Evropě. Většina těchto povstání sleduje obnovení vztahů předfeudálních. Podobně přehledně a méně již analyticky je koncipována i studie R. Günthera o problematice sociální a politické revoluce v období mezi antikou a středověkem. Günther se snaží dokázat, že mezi antikou a středověkem neexistovala v pravém slova smyslu revoluční třída, otrokářství se jaksi vyčerpalo samo sebou, stejně s přechodem k feudalismu zanikl i antický kolonát. Oproti Engelsovi Günther tvrdí, že od antického kolonátu nemohla vést cesta ke středověkému nevolníkovi.

To jsou tedy jen některé podstatné problémy, jež jsou ve sborníku obsaženy a jež se zvláště někteří autoři snažili nekonvenčně řešit. Zároveň je vidno, jak se za posledních třicet let vlastní problematika a její řešení pozměnily. Padla určitá tabu padesátých let ovlivněná vývody Stalinovými (např. o revoluci otroků), která neobyčejně zužovala i platnost analýz Marxových a Engelsových, jichž bylo možno od šedesátých let využít v plném rozsahu a to i pokud jde o tzv. asiatskou formaci, jež se vymykala — rámci sovětské historiografie padesátých let. Tzv. formu asiatské ekonomicko-společenské formace diskutovala naopak sovětská historiografie ve dvacátých letech. Rozhodně pozitivně je pak nutno ocenit široké srovnávací hledisko, jež umožňuje nejen vnést nová hlediska do pojetí feudalismu jako celku, nýbrž postihnout i specifika feudalismu západoevropského.

Jaroslav Kudrna